

PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA SREDNJE KLASE U PERIODU POST-SOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE U SRBIJI²

The Changes in Value Orientations of Middle Class in Serbia during the Post-Socialist Transformation

ABSTRACT *The main objective of this paper is to determine and explain the extent and intensity of traditionalism, nationalism, authoritarianism among middle class (professionals, on one side, and small entrepreneurs and lower managers, on the other) in Serbia in the 1989-2012 period. Besides, in the paper we try to describe different social and demographic factors that determine these value orientations in the given period. Traditionalism, nationalism, authoritarianism operationalized by a set of empirical statements, presented by the Likert type scale. The analysis will be based on the data collected within two research projects: the Changes in the Class Structure and Mobility in Serbia in 1989, The South-East European Social Survey Project in 2003. and Challenges of the new social integration in Serbia: Concepts and actors" in 2012, conducted by the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy in Belgrade.*

KEY WORDS *patriarchy, authoritarianism, value patterns, transformation, Serbia, middle class*

APSTRAKT *Osnovni cilj rada je da se na temelju empirijskih istraživanja utvrdi obim i intenzitet tradicionalizma, autoritarnosti, nacionalizma kod pripadnika srednje klase (stručnjaka, s jedne, i sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, s druge strane) u Srbiji tokom perioda post-socijalističke transformacije. U radu se takođe nastoji utvrditi uticaj različitih socio-demografskih osobina pripadnika srednje klase na prihvatanje posmatranih vrednosnih obrazaca. Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu od 1989-2012. godine praćene su preko tri vrednosna iskaza (identična u sva tri istraživanja), predstavljena skalom Likertovog tipa. Zaključci o promenama vrednosnih obrazaca srednja klase izvodice se na osnovu tri empirijska istraživanja: Društvena struktura i kvalitet života (1989), Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije (2003) i Promene osnovnih struktura srpskog društva (2012), realizovana u organizaciji ISI FF na reprezentativnim uzorcima.*

KLJUČNE REČI *tradicionalizam, autoritarnost, nacionalizam, srednja klasa, Srbija*

¹ irena.petrovic@f.bg.ac.rs

² Rad je nastao u okviru rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri“ ev. broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvodne napomene

Prethodna decenija i po bila je obeležena intenzivnim i dramatičnim promenama koje su istovremeno, podjednako duboko, zahvatile sve društvene podsisteme i, pri tom, na njih ostavile neizbrisive posledice. Najpre, kraj osamdesetih godina obeležen je neočekivano brzim slomom socijalizma kao društveno političkog i ekonomskog sistema. Na to će se ubrzo nadovezati blokirana transformacija, tokom devedesetih, uz četvorogodišnje građanske ratove, međunarodnu izolaciju, sankcije, te naglo i masovno osiromašenje ogromne većine stanovništva. Zatim su usledili sukobi na Kosovu i 1999. godine rat Srbije protiv zemalja NATO-pakta. Posle 2000. godine otpočeo je proces post-socijalističke transformacije uz systemske promene koje nisu krenule od „nulte tačke“ nego su ubrzane na osnovi koja je u međuvremenu izgrađena (Lazić, 2005). Na ovom mestu se ne sme zanemariti ni ekonomska kriza koja je nastupila krajem 2008. i dovela do naglog pada proizvodnje, smanjenja zaposlenosti, pogoršanja uslova rada i rasta stope siromaštva (Arandarenko, 2011). Upravo u ovom kontekstu treba razmatrati probleme koje obuhvata zadata tema.

Jedva da je i potrebno reći da su napred iznete društvene okolnosti morale uticati i na vrednosni sistem širih slojeva stanovništva, što su istraživanjem dobijeni nalazi nesumnjivo i potvrdili. Naime, različita empirijska istraživanja vrednosnih orijentacija u Srbiji u prethodnom periodu utvrdila su široku rasprostranjenost tradicionalističkih i autoritarnih stavova u svesti znatnog dela populacije društva Srbije, te malu zastupljenost nacionalističkih stavova (Pantić, 1977, 1981, 1990; Kuzmanović, 1994, 1994a, 1995, 1995a; Lazić, Cvejić, 2004; Lazić, 2005; Lazić, Cvejić, 2005a; Lazić, 2011).

Osnovni predmet ovog rada jesu promene unutar osnovnih vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu 1989/2012. godine, tj. u kontekstu perioda post-socijalističke transformacije kod nas. Raspad socijalizma, s jedne, i otpočinjanje dugotrajnog i neravnomernog procesa post-socijalističke transformacije, s druge strane, predstavljaju, da ponovim, najopštiji okvir za razumevanje promena koje su se desile na vrednosnom polju pripadnika srednjih slojeva, te će, stoga, u tom kontekstu i biti posmatrane.

Određenje pojma srednje klase u socijalističkom periodu i periodu postsocijalističke transformacije u Srbiji

Precizno određenje pojma srednje klase skoro da nije ni moguće. Nikad do kraja jednoznačno definisan, opterećen brojnim protivurečnostima i ambivalentnošću, pojam srednje klase predstavlja, u pogledu svog značenja, jedan od najspornijih pojmova sociologije društvene strukture. Najpre, nespornosti oko određenja pojma srednje klase javljaju se zbog činjenice što je dati pojam kroz istoriju mogao da se odnosi na različite društvene grupe u raznim zemljama, kao i u različitim razdobljima njihovog razvitka, tj. bio je opterećen posebnim značenjima koje je sticao u okviru različitih nacionalnih, teorijskih i ideoloških tradicija. Dalje,

teškoće koje se javljaju prilikom definisanja ovog pojma izviru takođe iz nepostojanja saglasnosti o tome da li postoji samo jedna srednja klasa, ili se, pak, o srednjoj klasi može govoriti u množini, čime se pretpostavlja njihova bitna unutrašnja diferenciranost. I ne samo to: logično je da ne možemo reći ništa o društvenoj grupi koja se „virtuelno“ nalazi u „sredini“ ako ne znamo, npr., šta je „gore“, odnosno „dole“, tj. koje se društvene grupe nalaze ispod, a koje iznad srednje klase. Ovde se takođe nalazi još jedan od izvora brojnih nesporazuma koji se javljaju prilikom korišćenja ovog pojma, jer neko će iznad srednje klase videti samo aristokratiju, drugi buržoaziju, treći, pak, elitu, četvrti, potom, samo gornju klasu, a ispod nje svetinu, proleterijat, ili, naprosto, „donju klasu“ (Mimica: 1983:2).

Zbog ograničenosti prostora na ovom mestu neće biti reči o istorijskim promenama socijalnog sastava srednje klase, kao ni o određenjima različitih autora³, već će se pažnja usmeriti na karakteristike srednje klase u socijalističkom tipu društva i u periodu postsocijalističke transformacije kod nas.

Rasprava o karakteru srednjih stupnjeva stratifikacijske skale u socijalizmu zapoćeće isticanjem izrazitog dejstva ubrzanog procesa industrijalizacije i urbanizacije na formiranje stratifikacijskih obrazaca. Na ovaj način formirani stratifikacijski obrasci pokazuju izvesne znake sličnosti, ali i razlike u odnosu na klasno-slojni sastav kapitalističkog društva⁴. Ovde se, međutim, neće ulaziti u analizu ukupne društvene strukture socijalističkog društva, već će se pažnja usmeriti samo na srednji segment stratifikacijske piramide.

Najpre treba dovesti u pitanje teorijske pokušaje da se sredina stratifikacijske skale neizostavno uključi u jedan od njenih polova, što, svakako, predstavlja uprošćavanje i jednostavno prikazivanje složenih procesa društvene stratifikacije u socijalističkom društvu. Jasna potvrda prethodnog zaključka može se naći u sledećem izvođenju: posredni slojevi⁵ poseduju izvesna zajednička empirijska obeležja koja ih čine relativno homogenom celinom, različitom, kako od vladajuće klase, koju u socijalizmu čini kolektivno-vlasnička klasa tako i od radničke klase. Zajedništvo posrednih slojeva počiva, pak, na sličnom materijalnom položaju, obrazovanju, interesima, oblicima svesti, stilu života, tj. ukupnom načinu života⁶.

Ipak, ono što se nikako ne sme izgubiti iz vida jeste činjenica da priroda rada u socijalizmu dovodi do cepanja posredne klase na dve suprostavljene celine. Naime, dominacija sistemskog nad potrebnim radom ima značajne posledice, pre svega, na karakter rada, ukupnu klasnu strukturu, kao i na oblike konstituisanja slojeva posredne klase⁷ (Lazić, 1987: 53). Na taj način, dominantnost sistemskog

³ O tome opširnije u Mimica, 1983, Mrkšić, 1987.

⁴ O tome više u Mrkšić, 1987: 66.

⁵ Na ovom mestu nije suvišno pomenuti da se za označavanje srednjih slojeva koriste najrazličitija imena: opslužna klasa, posredna klasa, inteligencija, nova sitna buržoazija, srednja klasa, bele kragne itd (Mrkšić, 1987).

⁶ Kod nas su mnogobrojna istraživanja potvrdila da postoje značajne razlike u “životnim stilovima”, oblicima svesti i drugim obeležjima između društvenih slojeva - up. npr. Popović i dr., 1977; Lazić i dr., 1977; Lazić i dr., 1991; Pešić, 1977.

⁷ Više od tome u Lazić, 1987: 32.

rada nad potrebnim dovodi do kontradiktornosti položaja posrednih slojeva u socijalizmu. Uz to, kontradiktornosti i ambivalentnosti položaja grupe posrednih slojeva u socijalizmu, umnogome, doprinosi još i činjenica da njih čine „ideološka menažerija“, s jedne, i sloj stručnjaka, s druge strane. Prve grupe, poput vladajuće klase, obavljaju sistemski rad, mada se njihov rad, najčešće, predstavlja kao potreban; naime, neophodnost takvog rada za održavanje vladajućeg društvenog odnosa, predstavlja se kao nužnost samog društvenog opstanka. S druge strane, sloj stručnjaka unutar posredne klase, poput radništva, pak, obavlja potreban rad. Drugim rečima, dva osnovna sloja posredne klase formiraju se na različitim temeljima: jedan na obavljanju profesionalnih (stručnih) poslova, drugi na vršenju nižih rukovodećih (komandno-planskih) funkcija (up. Lazić, 1987 u Lazić, 1994: 89), što, u velikoj meri, doprinosi nehomogenosti srednje klase. Na taj način su niži rukovodioci i stručnjaci činili dva osnovna sloja srednje klase u socijalizmu. Kao što je prethodno rečeno, usled specifičnog karaktera jugoslovenskog (kvazi) tržišnog socijalizma, privatna svojina imala je marginalni značaj. U skladu sa tim, na temelju posedovanja ograničenim privatnim vlasništvom, konstituisala se, izvan dominantnog klasnog odnosa i grupacija sitnih preduzetnika (Lazić, 2011:235). Iako su sitni preduzetnici imali zajednička obeležja sa dva osnovna sloja srednje klase⁸, oni su, na opštem planu reprodukcije socijalističkog načina proizvodnje bili „izvan“ vladajućeg oblika odnosa i na taj način su predstavljali „vansistemsku kategoriju“ (Lazić, 1987; Lazić, 2011:235).

Iako karakter i priroda rada u socijalizmu posredne slojeve cepaju i povezuju sa susednim klasama, njih, ipak, kao što je prethodno naglašeno, ne smemo uključiti u krajnje klase, posebno stoga što: prvo, rezidualna moć koju poseduju, a koja je, pri tom, izvedena iz strukture nadređenih, ne dozvoljava da o posrednim slojevima govorimo kao o segmentu vladajuće klase; i drugo, usled različitog načina rada, veće zarade, većeg ugleda, kao i ukupnog načina života, posredne slojeve ne možemo svrstati ni u klasu radništva. Međutim, grupaciju posrednih slojeva, bez obzira što ne pripada osnovnim klasama, ne možemo posmatrati ni nezavisno od njih, jer ona nema samostalnu osnovu na kojoj bi gradila svoju egzistenciju. Društvenu osnovu na kojoj počiva srednja klasa predstavlja upravo odnos dveju osnovnih klasa. Drugim rečima, na suprotstavljenosti dveju temeljnih klasa, kao i suprotnosti sistemskog i potrebnog rada, leži društvena mogućnost opstanka i reprodukcije posredne klase u socijalističkom društvu (Lazić, 1987:55)⁹.

S druge strane, u periodu postsocijalistike transformacije u Srbiji dolazi do promene načina proizvodnje, odnosno reprodukcije društvenih odnosa, pa samim tim i promene uslova za konstituisanje društvenih klasa. Imajući u vidu predmet rada, na ovom mestu je neophodno ukazati na suštinski promenjene uslove za konstituisanje srednje klase. U novom društvenom poretku raspolaganje

⁸ Mogli su da akumuliraju ekonomski kapital i da raspolažu kulturnim resursima.

⁹ U celini gledano, možemo da zaključimo da je ceo korpus posredne klase u socijalizmu obeležen znakom protivurečnosti, a upravo takva priroda omogućava joj ispunjenje njene ključne uloge: da bude (posredujuća) „tampon“ grupa između dve osnovne klase (Lazić, 1987:56), odnosno amortizer eventualnog klasnog sukobljavanja po frontalnoj osi društvenog sukobljavanja (Mrkšić, 1987:92).

ekonomskim kapitalom umesto komandno planske regulacije postaje središte društveno klasne diferencijacije. Na taj način slojevi sitnih preduzetnika koji su u prethodnom društvenom poretku predstavljali „vansistemska“ društvenu kategoriju, položajno blisku srednjoj klasi, sada predstavljaju jednu od središnjih kategorija srednje klase (Lazić, 2011:236).

S druge strane, kada je reč o druge dve podgrupe srednje klase, na ovom mestu je značajno ukazati na to da reprodukcija slojeva stručnjaka i nižih rukovodilaca čini ključni element konstituisanja srednje klase u oba društvena poretka. Najpre, kada je reč o sloju stručnjaka, kako navodi Lazić, jasno je da „zajednička industrijska osnova kapitalističkog i socijalističkog društva“ (Galbraith, 1970) čini tehničko znanje jednim od ključnih resursa ukupne proizvodnje društvenog života. S tim u vezi, raspolaganje kulturnim resursima, u obliku društveno priznatog znanja, predstavlja jednu od osnovnih pretpostavki za zauzimanje određenih društvenih položaja, i to u oba društvena poretka (Lazić, 2011: 236). U slučaju grupacije nižih rukovodilaca, moramo imati na umu da su oba društvena poretka hijerarhijski organizovana, što dalje znači da su položaji koji služe za posredovanje zapovesti s vrha hijerarhije prema izvršnim ulogama takođe neophodni za konstituisanje oba društvena poretka (Ibid).

Ono što je na ovom mestu značajno istaći, a u skalu je sa predmetom izlaganja (vrednosne orijentacije srednje klase u periodu od 1989-2012) jeste to da se srednja klasa u posmatranom vremenskom periodu u tolikoj meri restrukturira da predstavlja dve različite društvene grupe (opširnije u Lazić, 2011:327-328). Tako, dok se srednja klasa u socijalističkom društvu u obe svoje uloge (koje su bile samo uslovno razdvojene) pojavljivala neautonomno, dotle ukidanje komandnoplanske regulacije izrazito povećava ličnu i društvenu autonomiju¹⁰. Preciznije, u post-socijalističkom periodu ova klasa zadobija znatan stepen autonomije, i to ne samo u području kontrole ekonomskog kapitala, nego i organizacijskih i kulturnih resursa, a time izvedeno i materijalnih uslova svoje egzistencije, međugeneracijskog obnavljanja, vrednosnih orijentacija, pa i potencijala za kolektivno delovanje (Ibid).

Najzad, treba reći da srednja klasa predstavlja itekako važnu temu u istraživanju procesa postsocijalističke transformacije kod nas, i to ne samo zbog toga što je ona jedna od osnovnih grupacija unutar društvene stratifikacije, već zato što je ona u tim procesima bila ključni društveni akter (Lazić, 2011:232). Ono što je posredno uticalo na njihovu takvu ulogu jeste to što su pripadnici srednje klase kod nas očekivali da će postati jedan od dobitnika procesa transformacije, pogotovo stoga što su se takvi procesi dešavali u drugim postsocijalističkim zemljama (Vecernik and Mateju, 1999 u Lazić, 2005:136). U istom smeru, jačanja otpora srednjih slojeva, delovao je još (između ostalog) i viši stepen obrazovanja i vrednosne orijentacije, što im je omogućilo širi uvid u činjenice i mogućnost da se lakše odupru vladajućoj ideologiji u socijalizmu. Tako su pripadnici srednje klase

¹⁰ Uključujući i autonomiju u raspolaganju kulturnim resursima, kao i mogućnost relativno autonomnog korišćenja akumuliranih organizacijskih resursa na slobodnom tržištu radnih mesta (Lazić, 2011:237-238).

imali posebno značajnu ulogu u iniciranju promena, zatim u formiranju društvenog poretka koji je doveo do deblokade transformacijskih procesa¹¹, kao i u osiguravanju kontinuiteta promena (Lazić, 2011:233). S tim u vezi, sa sigurnošću se može reći da u okviru tumačenja procesa sistemskih društvenih promena, izuzetno značajno područje, između ostalog, predstavlja i tumačenje vrednosnih obrazaca srednje klase.

Ciljevi i hipotetički okvir analize

U radu se polazi od Lazićeve empirijske operacionalizacije pojma srednje klase koju čine stručnjaci, s jedne, i sitni preduzetnici i niži rukovodioci, s druge strane. Pripadništvo srednjim, sitno-preduzetničkim i stručnjačkim slojevima, operacionalizovano je na osnovu radnog mesta i obrazovanja ispitanika (Lazić, Cvejić, 2004).

Uzimajući u obzir osnovni cilj rada postavljeni su sledeći užii ciljevi:

1. Utvrditi da li se intenzitet patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma kod srednje klase na prostoru društva Srbije menjao, tj. rastao ili opadao u periodu post-socijalističke transformacije.
2. Ispitati da li pripadnici srednje klase u pogledu pristajanja uz analizirane vrednosne orijentacije pokazuju jasne znake diferencijacije u odnosu na ostale društvene klase.
3. Ispitati da li se stručnjaci, s jedne, i niži rukovodioci i sitni preduzetnici, s druge strane, međusobno razlikuju s obzirom na intenzitet pristajanja uz posmatrane vrednosne obrasce.

Hipoteze u pogledu istraživanjem dobijenih rezultata, najsažetije rečeno, mogu se formulisati na sledeći način:

1. Pripadnici srednje klase krajem osamdesetih su daleko manje pridavali značaj nacionalnom identitetu, zatim pokazali su viši stepen kritičnosti prema autoritarnom ponašanju, kao i prema tradicionalnom poimanju uloga polova u porodici. Dalje, verovalo se da će u 2003. i 2012. godini, s obzirom na nastavak već započetih strukturalnih promena u Srbiji stepen nacionalizma, tradicionalizma i autoritarnosti kod srednje klase biti nešto niži nego u vreme kraha socijalističkog poretka.
2. S obzirom na viši stepen obrazovanja, viši materijalni položaj, stil života i sl. pripadnici srednje klase pokazali su, u sva tri vremenska perioda, jasne znake diferencijacije u odnosu na ostale društvene slojeve, pogotovo u odnosu na slojeve iz donjeg dela stratifikacijske lestvice.
3. Odgovori stručnjaka, s jedne, i sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, s druge strane, u odnosu prema analiziranim vrednostima jasno će se razlikovati, kako u 1989. tako i u 2003. i 2012. godini, s tim da će ta razlika u

¹¹Upravo su se iz redova srednje klase regrutovali glavni protivnici Miloševićevog režima, što, dalje, znači da glavne protivnike Miloševićevog režima ne treba tražiti isključivo u redovima opozicione političke podelite, već, možda, i prvenstveno, u desetinama hiljada učesnika protesta koji su se periodično odvijali na ulicama gradova tokom 1991.1993. 1996/1997. i, konačno, 1999/2000. godine.

2003. i 2012. godini biti nešto manje izražena. Jedan od izvora očekivanih razlika vezuje se za viši stepen obrazovanja stručnjaka u odnosu na sitne preduzetnike i niže rukovodioce, te mogućnost regrutacije pripadnika sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca iz nižih slojeva (Lazić, 1987; Lazić, Cvejić, 2004; Cvejić, 2000; Cvejić, 2006).

Metodološke osobenosti analize

Zaključci o promenama vrednosnih obrazaca srednja klase izvođiće se na osnovu tri empirijska istraživanja. Istraživanje *Društvena struktura i kvalitet života* sprovedeno je na području cele SFRJ, krajem 1989. godine, u organizaciji Konzorcija socioloških i srodnih instituta Jugoslavije. Podaci su prikupljeni na uzorku od 13.422 jedinica. Iz osnovnog uzorka za potrebe ove analize ekstrahovan je poduzorak koji je brojao 826 ispitanika, odnosno 17,9%. Istraživanje *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije* je sprovedeno u okviru šireg projekta SEESP (South East European Social Survey Project) na teritoriji šest zemalja Jugoistočne Evrope u periodu 2003-2004. Od ukupnog broja analiziranih ispitanika, koji je iznosio 2997, u poduzorak je ušlo njih 805, odnosno 14,9%.

Najzad, istraživanje *Promene osnovnih struktura srpskog društva* realizovano je na teritoriji cele Srbije u prvoj polovini 2012. godine u organizaciji ISI FF. Podaci su prikupljeni na reprezentativnom uzorku od 2500 ispitanika, dok se analiza promena vrednosnih obrazaca srednje klase temelji na poduzorku srednje klase od 401 ispitanika.

Promene vrednosnih orijentacija srednje klase (patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam) praćene su preko tri vrednosna iskaza (identična u sva tri istraživanja), predstavljena skalom Likertovog tipa. Patrijarhalizam je u istraživanjima analiziran preko sledećih tvrdnji: *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac; Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama; Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.* U slučaju autoritarnosti, iskazi su glasili: *Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave; Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi“; Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima.* Najzad, promene u intenzitetu prihvatanja etnocentričnih orijentacija praćene su preko sledećih stavova: *Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih; Čovek se može osećati sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije; Među nacijama se može ostvariti dobra saradnja, ali ne i potpuno poverenje.*

U slučaju praćenja promena posmatranih vrednosnih obrazaca u naznačenom periodu, analiza će se osloniti na deskriptivan prikaz pojedinačnih tvrdnji. S druge strane, distribucija ne/patrijarhalnih, ne/autoritarnih i ne/nacionalističkih stavova prema društvenim grupama biće analizirana preko prosečnih standardizovanih faktorskih skorova.

U tabelama 1, 2 i 3 dati su rezultati faktorske analize koji se odnose na broj ekstrahovanih faktora, procenat objašnjene varijanse, te vrednosti faktorskih opterećenja koja ukazuju na korelaciju ekstrahovanog faktora i originalnih promenljivih. Iz tabela koje su date možemo videti da su u slučaju sve tri vrednosne orijentacije (za sve tri posmatrane godine) ekstrahovao samo jedan faktor čija je karakteristična vrednost veća od 1 i koji objašnjava više od 50% ukupne varijanse (ovakvo rešenje faktorske analize u društvenim naukama može se smatrati zadovoljavajućim). Takođe, možemo videti da su gotovo svuda vrednosti faktorskih opterećenja iznad 0.7, što dalje ukazuje da ekstrahovani faktor objašnjava oko 50% varijanse analiziranih promenljivih.

Tabela 1. Rezultati faktorske analize-stavovi o patrijarhalnosti

Stavovi o autoritarnosti	1989		2003		2012	
	karakt.vred.faktora	% varijanse	karakt.vred.faktora	% varijanse	karakt.vred.faktora	% varijanse
	1.818	60.592	2.070	69.004	1.972	65.719
	vrednost faktorskog opterećenja		vrednost faktorskog opterećenja		vrednost faktorskog opterećenja	
Muškarac-zaposlen	.758	.840	.837			
Domaćinstvo-žene	.804	.846	.854			
Javno-privatno	.773	.805	.737			

Tabela 2. Rezultati faktorske analize-stavovi o autoritarnosti

Stavovi o autoritarnosti	1989		2003		2012	
	karakt.vred.faktora	% varijanse	karakt.vred.faktora	% varijanse	karakt.vred.faktora	% varijanse
	1.688	56.27	1.553	51.75	1.583	52.77%
	vrednost faktorskog opterećenja		vrednost faktorskog opterećenja		vrednost faktorskog opterećenja	
Voda-narod	.762	.730	.663			
Jaki-slabi	.753	.646	.764			
Poslušnost dece	.736	.776	.748			

Tabela 3. Rezultati faktorske analize-stavovi o nacionalizmu

Stavovi o nacionalizmu	1989		2003		2012	
	karakt.vred.faktora	% varijanse	karakt.vred.faktora	% varijanse	karakt.vred.faktora	% varijanse
	1.589	52.961	1.850	51.75	1.933	64.45
	vrednost faktorskog opterećenja		vrednost faktorskog opterećenja		vrednost faktorskog opterećenja	
Mešoviti brakovi	.606	.764	.748			
Nacija-sigurnost	.806	.834	.856			
Nacija-poverenje	.756	.756	.801			

Rezultati analize i diskusija

Patrijarhalnost

Kao što je napred naznačeno, promene u stepenu prihvatanja posmatranih stavova u periodu od 1989. do 2012. godine biće prikazane na deskriptivan način, preko procenta ispitanika koji prihvataju navedene tvrdnje. Podaci su prikazani za sve društvene klase, posmatrane zajedno, i za srednju klasu odvojeno.

Tabela 4. Prihvatanje stavova o patrijarhalnosti u 1989, 2003. i 2012. godini (u%)

Stavovi	1989		2003		2012	
	Ukupno	Srednja klasa	Ukupno	Srednja klasa	Ukupno	Srednja klasa
Muškarac-zaposlen	80.2	70.9	64.8	50.8	62.8	47.5
Domaćinstvo-žene	76.3	64.3	68.4	54.7	66.1	49.8
Javno-privatno	62.3	48.8	48.3	32.2	43.1	36.5

Istraživački rezultati predstavljeni u tabeli 4 jasno pokazuje da je patrijarhalnost na kraju socijalističkog perioda predstavljala preovlađujuću vrednosnu orijentaciju. Naime, na nivou celog uzorka, kao što možemo videti, pristajanje uz tradicionalističke stavove bilo je veoma izraženo: čak više od tri četvrtine ispitanika je podržalo stavove „Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškara“ i „Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama“. Posmatra li se, međutim, samo srednja klasa, uočava se da je patrijarhalna vrednosna orijentacija bila prisutna i među njenim pripadnicima. Dok stav „Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti“ podržava gotovo jedna polovina ispitanika, dotle se sa stavovima „Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“ i „Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama“ slaže oko dve trećine ispitanika iz srednje klase.

Obrati li se, dalje, pažnja na podatke iz drugog i trećeg dela tabele, uočava se da period post-socijalističke transformacije donosi značajan pad stepena tradicionalizma i to, kako među svim društvenim klasama, tako i među pripadnicima srednje klase. Opadanje tradicionalističke orijentacije je, ipak, teško interpretirati, imajući u vidu ekonomska i politička dešavanja u prethodnom periodu. U tom smislu, jedini odgovor koji bi se na ovom mestu mogao učiniti smislenim je onaj koji pad tradicionalizma vidi u nastavku već započetih strukturalnih promena u Srbiji: udeo poljoprivrednog, seoskog, slabije obrazovanog dela stanovništva je nastavio da opada, pa je time redukovana osnova na kojoj se ova vrednosna orijentacija zasnivala (Lazić i Cvejić, 2004: 62).

U daljem toku izlaganja biće prikazani rezultati koji se odnose na distribuciju ne/patrijarhalnih stavova prema društvenim grupama za sve tri godine.

Tabela 5. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za patrijarhalnost za 7 klasa¹²

Godina	1	2	3	4	5	6	7
1989	-.244	-.027	-.477	-.197	.081	.228	.425
2003	-.533	-.216	-.438	-.193	.126	.406	.585
2012	-.630	-.517	-.465	-.167	.034	.308	.372

*Klase: 1 - viši menadžeri, veći preduzetnici, političari; 2- stručnjaci; 3-niži rukovodioci, sitniji preduzetnici i sl; ; 4-službenici itd; 5- KV radnici; 6- NKV radnici; 7- poljoprivrednici

Podaci iz prethodne tabele pokazuju da je patrijarhalnost, kao što je prethodno rečeno, krajem osamdesetih bila prisutna kod pripadnika većine klasa (a s obzirom na strukturu stanovništva, to znači i u društvu u celini). Takođe, evidentno je da su razlike, posmatrane preko prosečnih standardizovanih faktorskih skorova, između društvenih slojeva velike, kao i da postoji jasna povezanost između pripadništva klasi i rasprostranjenosti patrijarhalnosti. Izuzetak predstavlja jedino grupa nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika, što možemo objasniti nižim nivoom obrazovanja i mogućnošću regrutacije pripadnika nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika iz nižih slojeva (kao što je pokazala analiza vertikalne pokretljivosti)¹³.

Pokušaj da se pronikne u široku rasprostranjenost tradicionalizma unutar većine društvenih klasa krajem osamdesetih neminovno navodi razmišljanje na istorijsku perspektivu. Naime, iako je u periodu socijalizma dolazilo do izvesnih pokušaja modernizacije i iskorenjivanja tradicionalističkih odnosa i načina ponašanja, proces razgradnje patrijarhalnih obrazaca bio je selektivan, što je dovelo samo do potiskivanja tradicionalizma, ali ne i njegovog prevazilaženja i konačnog iskorenjivanja¹⁴. Rečju, i pored toga što je komunistička revolucija nakon Drugog svetskog rata označila diskontinuitet sa tradicionalističkim sistemom vrednosti, postojanje autoritarnog modela vladavine, paternalistička država, kolektivni vidovi solidarnosti i egalitarna raspodela nadovezali su se na zatečenu tradicionalnu svest i na taj način onemogućili stvaran proces modernizacije društva (Vasović, 1998:371). Ovome treba dodati da je socijalistička država u velikoj meri ometala modernizaciju svesti upravo onih društvenih grupa koje su bile najtradicionalnije, time što nije menjala zatečenu strukturu agrarnih odnosa (tj. nastavila je da štiti sitan seljački posed), s jedne, kao i pothranjujući egalitarističke zahteve radnika, s druge strane. Uzme li se u obzir da su slojevi seljaka, seljaka radnika, PKV i NKV radnika predstavljali većinski deo u ukupnoj društvenoj strukturi, jasno je zašto je tradicionalizam krajem osamdesetih predstavljao društveno dominantnu vrednosnu orijentaciju. Ukoliko su prethodne konstatacije na mestu (a malo je pokazatelja koji ukazuju na suprotno), stiče se utisak da smo krajem osamdesetih bili svedoci

¹² Negativne vrednosti označavaju odbacivanje iskaza.

¹³ O tome više u Lazić, 1987; Lazić i Cvejić, 2004; Cvejić, 2000; Cvejić, 2006.

¹⁴ I ranija istraživanja vrednosnih orijentacija utvrdila su relativno snažnu zastupljenost tradicionalističkih vrednosti (Pantić, 1977).

uobličavanja društva zaustavljene dinamike koje je pogodovalo zaustavljanju procesa demokratske transformacije.

Ako posmatramo samo pripadnike srednje klase, možemo videti da je krajem osamdesetih grupacija stručnjaka, prema očekivanjima, pokazala najniži stepen patrijarhalnosti, kao i jasne znake diferencijacije u odnosu na ostale društvene klase. S druge strane, sitni preduzetnici i niži rukovodioci su pokazali daleko viši stupanj patrijarhalnosti, što ne bi trebalo da bude iznenađujuće, uzme li se u obzir, da se, kao što je upravo naglašeno, njihov veliki broj regrutovao iz nižih slojeva, te da je ruralnog socijalnog porekla. Takođe, poređenje svih društvenih slojeva ostavlja čvrst utisak da su sitni preduzetnici i niži rukovodioci u pogledu prihvatanja tradicionalističkih stereotipa daleko bliži kategoriji KV radnika nego, npr., službenicima ili stručnjacima. Otuda se krajem osamdesetih moglo govoriti o rasprostranjenom, intenzivnom i aktivnom tradicionalističkom patrijarhalizmu, i to ne samo među većinom stanovništva Srbije, već i među srednjim slojevima.

Dalje, podaci iz drugog i trećeg dela pokazuju da je distribucija prihvatanja patrijarhalnih stavova među društvenim grupama uglavnom ostala ista. I dalje društvene grupe iz gornjeg dela društvene lestvice pokazuju niži stepen patrijarhalnosti. Podaci za 2003. pokazuju da u prihvatanju liberalnih stavova prednjači sloj menadžera i političara, iza kojih sledi na malom rastojanju grupacija stručnjaka. Sloj nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika i dalje zaostaje za stručnjacima, samo što su sada razlike među njima blaže izražene nego krajem osamdesetih. Možemo takođe da uočimo da je upravo u kategoriji nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika došlo do najvećeg pada u intenzitetu prihvatanja tradicionalističkih obrazaca ponašanja. I ne samo to: ukoliko pogledamo podatke za 2012. godinu, možemo videti da sitni preduzetnici i niži rukovodioci pokazuju nešto niži stepen patrijarhalnosti nego stručnjaci. Dalji pad patrijarhalnosti kod ove društvene grupacije možemo dovesti u vezu pre svega sa rastom individualističkih obrazaca ponašanja kod sitnih preduzetnika.

U celini uzev, moglo bi se zaključiti da je u posmatranom periodu došlo do značajnog opadanja intenziteta tradicionalizma među pripadnicima srednje klase. Ovim se pretpostavka o izvesnim, pa čak i značajnim promenama u odnosu prema tradicionalnim normama i obrascima ponašanja kod pripadnika srednje klase, sudeći bar prema istraživačkim nalazima, umnogome, i potvrdila. Ono što se takođe može lako videti jeste da su stručnjaci, za razliku od sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, krajem 80-ih pokazali znatno nižu tradicionalističku orijentaciju, dok više od 20 godina kasnije razlika gotovo da ne postoji, čime se empirijski potvrdila hipoteza o postepenom smanjivanju unutar-slojne diferencijacije srednje klase. Najzad, ono što podaci još pokazuju, a u skladu je sa iznetom hipotezom, jeste da su ispitanici iz srednje klase, pogotovo stručnjaci, pokazali jasne znake diferencijacije u odnosu na ostale društvene slojeve.

Autoritarnost

Kao i u prethodnom slučaju, i ovde će promene u stepenu prihvatanja autoritarnih stavova u analiziranom periodu biti prikazane na deskriptivan način, preko procenta ispitanika koji prihvataju pojedinačne iskaze.

Tabela 6. Prihvatanje stavova o autaritarnosti u 1989, 2003. i 2012. godini (u%)

Stavovi	1989		2003		2012	
	Ukupno	Srednja klasa	Ukupno	Srednja klasa	Ukupno	Srednja klasa
Voda-narod	74.4	65.6	75.1	58.9	80.3	73.9
Jaki-slabi	57.8	53.5	52.3	37.5	49.4	35.5
Poslušnost dece	62.0	43.2	65.9	42.6	68.8	47.4

Iz tabele 6 možemo videti da je krajem 80-ih najveći procenat slaganja zabeležen u slučaju tvrdnje da je bez vođe svaki narod kao čovek bez glave. Čak tri četvrtine ispitanika je pristalo uz ovu tvrdnju. Ispitanici iz srednje klase prihvatili su ovu tvrdnju u skoro dve trećine slučajeva. Raširenost prihvatanja ove tvrdnje mogla bi se, možda, objasniti time što je u to vreme u Srbiji bila vrlo jaka harizma novog Vožda (Slobodana Miloševića)¹⁵. Podaci dalje pokazuju da se dvadeset godina kasnije beleži porast u prihvatanju ove tvrdnje, i to ne samo na nivou svih društvenih grupa, već i na nivou srednje klase. Veoma izraženo prihvatanje značaja vođe može se objasniti nedovoljnom izgradnjom institucionalnog/pravnog okvira, njegovim nefunkcionisanjem i malim poverenjem u institucije sistema, gde se kao rešenje za prevazilaženje ovakve situaciju prepoznaje autoritet vođe.

Dalje, u slučaju prihvatanja tvrdnje „Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabii“ tokom posmatranog perioda beleži se pad. Dok je u 1989. godini ovu tvrdnju prihvatilo nešto više od polovine ispitanika, dotle se u narednom periodu beleži postepen pad, pa tako u 2012. godini među pripadnicima srednje klase oko jedne trećine pristaje uz ovaj stav. Prihvatanje ove tvrdnje, kako među pripadnicima srednje klase, tako i među ostalim društvenim grupama, potvrđuje teorijska stanovišta da autoritarnost podrazumeva rigidnost, mišljenje u krutim kategorijama, grubo i pojednostavljeno klasifikovanje pojava u mali broj kategorija (česta upotreba dihotomnih kategorija), netolerantnost na neodređenost itd. (Golubović, 1995: 68). Najzad, tvrdnja da je „Najvažnija stvar za decu učiti ih poslušnosti prema roditeljima“ bila je prihvaćena među svim društvenim grupacijama od strane približno dve trećine ispitanika, s tim što se tokom perioda beleži konstantan porast u prihvatanju ove tvrdnje. S druge strane, nešto manji postotak ispitanika srednje klase, mada i dalje veoma visok, pristaje uz ovaj stav, i to u sva tri istraživanja.

¹⁵ Ipak, treba imati u vidu da su i pripadnici drugih nacionalnosti u velikoj meri prihvatili tu tvrdnju: Albanci (85%), Makedonci (79%), Hrvati (73%), Crnogorci (73%), Muslimani (72%), Mađari (66%) i, najmanje, ali, još uvek, u visokom procentu, osobe koje se izjašnjavaju kao Jugosloveni (64%) (u Kuzmanović, 1995: 163).

U nastavku teksta biće predstavljena distribucija ne/autoritarnih stavova prema društvenim grupama u sve tri vremenske tačke.

Tabela 7. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za autoritarnost za 7 klasa¹⁶

Godina	1	2	3	4	5	6	7
1989	-.779	.016	-.466	.003	.193	.377	.365
2003	-.484	-.435	-.579	-.128	.155	.433	.506
2012	-1.013	-.257	-.462	-.107	.039	.255	.394

*Klase kao u tabeli 5

Iz tabele 7 možemo videti da je u istraživanju iz 1989. godine autoritarni sindrom češće nego u ostalim grupama odbijan, najpre u klasi političara i menadžera, a zatim u grupi stručnjaka. Pozitivne vrednosti faktorskih skorova dobijene za grupaciju sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca ukazuju na prihvatanje autoritarnosti među njenim pripadnicima. Kada je reč o ostalim društvenim grupacijama, visoke pozitivne vrednosti skorova dobijene za klase poljoprivrednika, NKV, PKV i KV radnika pokazuju da je među njenim pripadnicima prihvatanje autoritarnosti krajem 80-ih itekako bilo izraženo.

Vidimo, dakle, da su nalazi o autoritarnosti slični prethodnim, o tradicionalizmu, posebno kada je reč o distribuciji prema društvenim grupama. Na postojanje povezanosti između autoritarnih vrednosti i tradicionalnih, konvencionalnih vrednosti i normi ukazala su još istraživanja tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Izvesni autori su, štaviše, bili skloni da poreklo autoritarnosti vide upravo u tradicionalnom sistemu vrednosti i normi (Rot i Havelka, 1973). Naime, jedna od karakteristika tradicionalizma kod nas bila je, pored kolektivizma i patrijarhalizma, i autoritarnost kao vrednost i sistem normi koje je pojedinac morao da prihvati i usvoji. Rečju, struktura vrednosnog sistema tradicionalizma zasnivala se na vrednostima shvaćenim hijerarhijski (jaki-slabi, muško-žensko, stariji-mlađi), tj. na odnosima u zajednici zasnovanim na autoritarnom obrascu. Dalje, moguće je da deo objašnjenja povezanosti tradicionalnih i autoritarnih vrednosti leži i u činjenici da su, kako pokazuje Kuzmanović, mnoge tvrdnje pomoću kojih je autoritarnost istraživana upravo karakteristične za ovdašnju tradicionalnu kulturu (u Lazić, Cvejić, 2004: 62).

Ukoliko, dalje, posmatramo podatke za 2003. godinu, možemo uočiti da su dobijeni podaci slični podacima za 1989. godinu. Distribucija prihvatanja autoritarnih stavova među društvenim grupama je uglavnom ostala neizmenjena. I dalje su društvene grupe u donjem delu društvene lestvice nadprosečno autoritarno orijentisane. Nadprosečnu raširenost autoritarne vrednosne orijentacije među nižim društvenim slojevima i početkom novog milenijuma možemo interpretirati posvemašnjom ekonomskom i političkom krizom koja je obeležila period blokirane post-socijalističke transformacije. Autoritarna vrednosna orijentacija je, naime,

¹⁶ Negativne vrednosti označavaju odbacivanje iskaza

značajno bila uslovljena socijalnom situacijom, tako da se može reći da je reč o „reaktivnoj autoritarnosti“. U tom smislu, mnogi teoretičari su o autoritarnosti kod nas pre bili skloni da govore kao o raspoloženju i ponašanju koje je proizvod specifične društvene situacije i aktuelnog stanja, nego kao o crti ličnosti koja proizilazi iz stabilizovanog individualnog i društvenog karaktera (Vasović, 1998: 379). Ono što je značajan istraživački nalaz jeste da se u kategoriji nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika može zapaziti opadanje intenziteta autoritarnosti. Opadanje nekritičkog poviđenja za autoritetom kod nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika možemo povezati sa ekonomskim, političkim i državnim slomom, koji je obeležio protekli period u Srbiji, i koji je morao voditi široj kompromitaciji društvenih elita (političke i vojne, ali i ekonomske i intelektualne) (Lazić, 2005: 55). Stručnjaci su, prema očekivanjima, u prvoj deceniji novog veka pokazali najniži stepen autoritarnosti. Jedva da je i potrebno reći da se slabije izražena sklonost ka prihvatanju autoritarnih vrednosti kod kategorije stručnjaka u svim posmatranim periodima može interpretirati uticajem faktora obrazovanja.

Najzad, podaci za 2012. godinu ukazuju da su prva tri sloja nosioci neautoritarnih vrednosnih obrazaca, s tim što sada značajno prednjače pripadnici viših slojeva. Imajući u vidu da su u istraživanju iz 2012. većinu pripadnika viših slojeva činili pripadnici ekonomske elite, dobijeni nalaz može delovati prilično ohrabrujuće, posebno kada se uzme u obzir da su pripadnici ekonomske elite deset godina ranije pokazali znatno veću sklonost autoritarnom kolektivizmu od pripadnika političke elite (o tome u Lazić, 2011:196).

Moglo bi se, dakle, ukratko zaključiti: prethodni istraživački nalazi pokazuju da su, u skladu sa očekivanjima, stručnjaci u sva tri posmatrana perioda pokazali nizak stepen autoritarnog ponašanja, što govori u prilog tezi o značajnoj ulozi faktora obrazovanja. Kada je, međutim, reč o nekritičkom odnosu prema autoritetu sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, stvari stoje malo drugačije. Sitni preduzetnici i niži rukovodioci su, naime, na kraju socijalističkog perioda pokazali izuzetno visok stupanj autoritarnosti, čime su se svrstali sasvim uz niže društvene slojeve. S druge strane, period post-socijalističke transformacije doveo je do opadanja nekritičkog poviđenja za autoritetom, te do približavanja grupaciji stručnjaka.

Nacionalizam

Istraživački rezultati koji se odnose na promene u stepenu prihvatanja nacionalističkih stavova i ovde su predstavljeni preko procenta ispitanika koji prihvataju pojedinačne empirijske iskaze.

Tabela 8. Prihvatanje stavova o nacionalizmu u 1989, 2003. i 2012. godini (u%)

Stavovi	1989		2003		2012	
	Ukupno	Srednja klasa	Ukupno	Srednja klasa	Ukupno	Srednja klasa
Mešoviti brakovi	23.8	16.1	16.3	9.8	13.4	7.4
Nacija-sigurnost	41.7	35.7	33.7	24.0	34.7	21.9
Nacija-poverenja	57.8	55.4	50.7	44.8	38.7	32.5

Podaci iz tabele 8 pokazuju da se krajem osamdesetih najmanji postotak slaganja beleži u slučaju tvrdnje da nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih, dok se u slučaju preostale dve tvrdnje beleži znatno veći stepen slaganja. Za smislenu interpretaciju većinskog odbacivanja stava da mešoviti brakovi nisu faktor nestabilnosti braka treba imati u vidu činjenicu da su mešoviti brakovi bili brojni širom Jugoslavije. Tome je, svakako, doprinela i ranija komunistička ideologija „bratstva i jedinstva“ koja je imala puno uspeha u smanjivanju međuetničke distance, kako na planu svest tako i na praktičnom planu (sklapanje etnički mešovitih brakova, npr.) (Lazić, 1994a:164).

Ukoliko posmatramo podatke za srednju klasu na kraju socijalističkog perioda, možemo videti da preko polovine ispitanika srednje klase smatra da se među nacijama može ostvariti dobra saradnja, iako ne i poverenje (55.4%). S druge strane, zatvaranje u nacionalno „čiste“ sredine i nacionalno „čiste“ brakove daleko manje je izraženo. Drugim rečima, tvrdnju da se čovek može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije podržava 35.7%, dok se najmanji postotak prihvatanja beleže, pak, u slučaju tvrdnje da nacionalno mešoviti brakovi moraju biti prirodno nestabilniji od drugih (16.1%).

Šta nam pokazuju dobijeni podaci? Uvid u navedene rezultate, zapravo, otkriva jednu od bitnih „crta“ etnocentrizma: u međuljudskim odnosima (kad se oni uspostavljaju između pojedinaca) etnocentrizam pokazuje relativno niske vrednosti (nacija-brak), ali kada se pojedinci odnose kao kolektiviteti, kao „Mi“- „Oni“, kada, dakle, iščezava personalnost, onda se beleže relativno visoke vrednosti (Hodžić, 1991: 11). To se najbolje pokazuje u dimenziji „nacija- poverenje“, u šta smo mogli upravo i da se uverimo.

Uzme li se u obzir činjenica da je, prema raspoloživim podacima, sve do kraja osamdesetih godina isticanje etničke pripadnosti, kao najvažnijeg oblika grupne pripadnosti, bilo relativno retka pojava, nameće se važno pitanje: kako je bilo moguće, u relativno kratkom vremenu i u veoma širokim razmerama, postići uspeh u razbuktavanju nacionalizma, kada je ta vrednosna orijentacija predstavljala, barem na prvi pogled, suprotnost višedecenijskoj legitimaciji vladajućeg sistema. Uz napomenu da je odgovor na dato pitanje moguće tražiti u više pravaca, na ovom mestu se navode tri. Najpre, deo objašnjenja brzog uspeha u razbuktavanju nacionalizma i širokoj nacionalističkoj mobilizaciji stanovništva krajem osamdesetih je u tome što je, pre svega, uz manifestnu ideologiju komunističkog internacionalizma (a u jugoslovenskom slučaju, prvenstveno tzv. bratstva i jedinstva) trajno bila latentno, a povremeno i otvoreno, prisutna i nacionalistička ideologija (Lazić, 2005: 48). Takođe, objašnjenje možemo potražiti i u masovnoj autoritarnosti stanovništva koja je donekle i dovela do toga da se „po nalogu“ s vrha društvene hijerarhije, veoma brzo, jedna preovlađujuća vrednosna orijentacija (u ovom slučaju međuetnička tolerancija) preobrazi u suprotnu (etno-nacionalizam) (ibid, 59). Konačno, ne treba zaboraviti ni značaj ekonomskih činilaca za uspon nacionalizma, jer je, kako krajem 1960-ih tako i krajem 1980-ih, dugotrajna ekonomska kriza destabilizovala socijalistički sistem reprodukcije, te je tako predstavljala (između ostalog) neposrednu pretpostavku za rađanje nacionalističkih

pokreta u SFRJ (Lazić, 2005:58). No, vratimo se onome što istraživački podaci dalje pokazuju.

Ukoliko se posmatraju podaci za sve društvene klase zajedno iz drugog i trećeg dela tabele, uočava se da je u tom periodu došlo do pada nacionalizma. Međutim, i dalje se više od trećine ispitanika slaže sa stavom da se čovek može osećati sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije, dok čak jedna polovina ispitanika navodi da se među nacijama može ostvariti dobra saradnja, ali ne i potpuno poverenje. Istraživanjem dobijeni podaci služe kao argumentacija u prilog prethodno iznete teze da stepen nacionalizma raste kada se sa privatnog plana prelazi na javni, odnosno, na drugi način izraženo, izgleda da se teže prihvataju neki oficijelni, institucionalizovani odnosi nego odnosi koji se obično smatraju privatnim i intimnim. Kao verovatno najvažnije objašnjenje može se navesti to što se u slučaju institucionalizovanih odnosa pripadnik druge nacije prvenstveno vidi kao predstavnik te nacije, a ne kao pojedinac (Kuzmanović, 1995: 235).

Analiza intenziteta prihvatanja tri iskaza pomoću kojih je nacionalizam meren otkriva sličnu strukturu nacionalističkog sindroma i kod srednje klase. Najpre, mešovite brakove kao faktor nestabilnosti doživljava svega 10.0% ispitanika. U slučaju preostale dve tvrdnje beleže se sledeći rezultati: tvrdnju „Čovek se može osećati sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije“ unutar srednje klase prihvata 24% ispitanika; s druge strane, iskaz „Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje“ prihvata blizu polovine ispitanika, odnosno 44.8% ispitanika. Slična tendencija otkriva se i u 2012., s tim da se svuda beleži znatno niži stepen slaganja sa analiziranim stavovima.

U nastavku teksta biće predstavljena distribucija ne/nacionalističkih stavova prema društvenim grupama u sve tri vremenske tačke.

Tabela 9. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za nacionalizam za 7 klasa¹⁷

Godina	1	2	3	4	5	6	7
1989	-.403	.013	-.268	-.114	.061	.157	.326
2003	-.209	-.251	-.316	-.116	.049	.266	.494
2012	-.700	-.327	-.361	-.049	.057	.160	.367

*Klase kao u tabeli 5

Iz Tabele 9 možemo videti da, ukoliko izuzmemo kategoriju sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, distribucija prihvatanja nacionalizma kod društvenih slojeva krajem osamdesetih pokazuje podudarnost s njihovim rasporedom ka vrhu društvene lestvice. Naime, grupacija sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca je pokazala daleko veću sklonost ka usvajanju nacionalističkih vrednosti od stručnjaka, političara, službenika i, štaviše, približila se sloju kvalifikovanih radnika. Delom, to je, možda, moguće objasniti time što se, npr., niži

¹⁷ Negativne vrednosti označavaju odbacivanje iskaza

rukovodioci nisu osećali "obaveznim" da izražavaju zvanično proklamovane stavove o odnosima između nacionalnih grupacija za razliku od grupacije političkih funkcionera. Objašnjenje može biti, svakako, i niži stepen obrazovanja nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika od grupacije političkih funkcionera i stručnjaka. Ovo pokazuje da nosioci nacionalizma, kako navodi Hodžić, ne moraju biti samo pojedinci sa margine društva, neprilagođeni važećim vrednostima i normama, već i slojevi na višim nivoima društvene hijerarhije (Hodžić, 1991). S druge strane, sloj stručnjaka je, prema očekivanjima, pokazao znatno niži stepen etnocentrizma. Prema odbijanju nacionalističkih stereotipa sloj stručnjaka zaostaje jedino za grupacijom političara i viših menadžera. Obrati li se sada pažnja na ostale društvene slojeve, uočava se da niži društveni slojevi u daleko većoj meri podržavaju nacionalističke stereotipe nego slojevi s vrha društvene hijerarhije. Posebno je uočljivo da poljoprivrednici, u odnosu na ostale društvene slojeve, pokazuju vidljivu nacionalističku orijentaciju, što je sasvim razumljivo, s obzirom da je etnički princip, kao preovlađujući kriterijum grupnog identiteta, izraz (između ostalog) opštih elemenata tradicionalizma – socijalne zatvorenosti (autarkičnosti), usmerenosti na primarne grupe, kolektivizma i tsl. (Vasović, 1998: 380). Drugim rečima, nacionalizam kao vrednosna orijentacija je zasnovan na nizu principa koji imaju tradicionalističko uporište (kolektivizam-antiindividualizam, kult vođe-autoritarnost, zatvorenost prema svetu-odbacivanje drugog/neprijateljstvo prema drugima itd.) (Lazić, 2005:24). Takođe, u pogledu prihvatanja nacionalističkih stavova, nacionalizam radnika nižih kvalifikacija nije manje izrazit od onoga koji karakteriše grupaciju poljoprivrednika. Moguće je pretpostaviti da su uzrok tome naglo opadanje životnog standarda, kao i burna politička dešavanja koja su kod većine stanovništva izazvala pojačano osećanje straha i nesigurnosti, a time, posredno, i porast etničke netrpeljivosti i prihvatanje nacionalističkih uverenja. Dalje, kao što možemo jasno da primetimo, grupacija političara i viših menadžera je pokazala najniži stepen nacionalističke vrednosne orijentacije. Neprijemčivost nacionalističkih stavova u grupaciji političara delom se može objasniti time što su se politički funkcioneri osećali obaveznim da izražavaju zvanično poželjne stavove o nacionalnom pitanju budući da je legitimitet socijalističkog kadra decenijama bio utemeljivan na racionalnoj kosmopolitskoj ideologiji.

Istraživanjem dobijeni podaci iz drugog i trećeg dela tabele pokazuju da se distribucija pristajanja uz nacionalističke stereotipe nije bitnije menjala u sledeća dva posmatrana perioda. Ponovo, podržavanje nacionalizma preovlađuje među donjim društvenim slojevima, dok je ne-nacionalistička orijentacija prisutna među slojevima s vrha društvene piramide. Ukoliko se posmatraju samo pripadnici srednjih slojeva, može se zapaziti da postepeno dolazi do „homogenizacije“ srednje klase, s obzirom na intenzitet pristajanja uz nacionalističke stavove, i to zahvaljujući padu jačine nacionalizma sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca. Dalje, poredeći pripadnike srednjih slojeva sa ostalim društvenim grupama, zapaža se sledeće: dok između srednjih slojeva i „susednih“ slojeva ne postoje jasni znaci diferencijacije, dotle su razlike između srednjih slojeva i slojeva s dna hijerarhijske piramide, prema očekivanjima, sasvim uočljive.

Zaključna razmatranja

Imajući na umu prethodno formulisane hipoteze, rezultati istraživanja su najsažetije pokazali sledeće:

Hipoteza o značajnim promenama unutar većine osnovnih vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu od 1989. do 2012. godine u Srbiji u velikoj meri se potvrdila. Na osnovu celokupne analize može se zapaziti opadanje intenziteta prihvatanja patrijarhalnosti i nacionalizma, dok se kod određenih iskaza preko kojih je posmatrana autoritarna vrednosna orijentacija najpre beleži pad, a potom blagi porast u prihvatanju.

Dalje, hipoteza o jasnoj diferencijaciji srednje klase u odnosu na ostale društvene slojeve, pogotovo u odnosu na slojeve iz donjeg dela stratifikacijske piramide, u sva tri vremenska perioda u potpunosti je potvrđena.

U slučaju hipoteze o untraslojnoj diferencijaciji srednje klase koja je posebno bila izražena krajem osamdesetih, istraživački rezultati su pokazali da je ispravno formulisana. Naime, dok su među stručnjacima, u sva tri posmatrana perioda, patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam bili blago izraženi, kod sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca ove orijentacije su bile široko prisutne. Grupacije sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca su se s obzirom na stepen pristajanja uz osnovne vrednosne orijentacije, svrstali, u nekim slučajevima, sasvim jasno uz slojeve sa dna društvene piramide. Odmah, međutim, treba napomenuti i sledeće: unutar slojna diferencijacija srednje klase, kao što se i očekivalo, tokom vremena se znatno smanjila, pa tako 20 godina kasnije u slučaju određenih vrednosnih orijentacija gotovo da ne postoji.

Prisustvo, doduše, unutar stručnjačkih slojeva blago izraženo, nacionalizma, tradicionalizma, autoritarnosti među pripadnicima srednje klase, umnogome, možemo objasniti burnim političkim i ekonomskim dešavanjima u periodu post-socijalističke transformacije. Drugim rečima, krajem osamdesetih godina osnovu na kojoj su se zasnivale pomenute vrednosne orijentacije predstavljali su, između ostalog, još uvek prisutni ostaci premodernih vrednosti, pogoršanje performansi privrednog sistema, te urušavanje samoupravnog socijalističkog sistema. S druge strane, slabu profilisanost osnovnih vrednosnih orijentacija kod srednjih slojeva, kao, uostalom, i kod većeg dela populacije, nakon de-blokiranja post-socijalističke transformacije možemo povezati sa drastičnim ekonomskim nazadovanjem zemlje tokom devedesetih, uz spori oporavak u prvoj polovini prošle decenije, te početkom i efektima ekonomske krize.

Možemo, dakle, pretpostaviti da su osnovne vrednosne orijentacije, dobrim delom, bile situacionog karaktera, tj. nastale su kao posledica nepovoljnih političkih i ekonomskih okolnosti. Ipak, s druge strane, moglo bi se učiniti da je ohrabrujuće to što je sa nastavkom strukturnih promena, te poboljšanjem sveukupne političke i ekonomske situacije u prvoj polovini prošle decenije, došlo do značajnog opadanja raširenosti i intenziteta tradicionalizma, autoritarnosti i nacionalizma unutar grupacije srednjih slojeva. Štaviše, moglo bi se pretpostaviti da će dalje

institucionalizovanje tržišne ekonomije i političkog pluralizma u Srbiji neizbežno dovesti do toga da građanske vrednosne orijentacije, poput međuetničke tolerancije, modernističke orijentacije, ekonomskog i političkog liberalizma, odnosno, jednom rečju, sve vrednosti u čijoj osnovi se nalaze demokratski i liberalni ideali postanu nesporno društveno dominantne i učvrste se, prema Lazićevim rečima, kao truizmi u svakodnevni način mišljenja, i to ne samo među srednjim slojevima, već i unutar većine stanovništva. Konačno, na ovom mestu se ne sme, ni u kom slučaju, prevideti trenutna ekonomska kriza, kao i njene moguće posledice na vrednosni sistem građana, koji bi, budući da se Srbija, nažalost, još uvek nalazi na početku procesa društvene transformacije, mogao umnogome pogodovati odlaganju procesa demokratske konsolidacije u Srbiji, i to na neodređeno vreme.

Literatura

- Arandarenko, M. 2011. Pomoćne strategije za oporavak od krize u jugoistočnoj Evropi: Studija procene, Srbija. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_167015.pdf
- Cvejić, S. 2000. Opadanje društva u procesu dualnog restrukturiranja, u M. Lazić, ur., *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Cvejić, S. 2002. Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji »Siva ekonomija« u Srbiji 90-ih, u S. Bolčić i A. Milić, ur. *Srbija krajem milenijuma*, Beograd: Filip Višnjić
- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu*, Beograd: ISI FF
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić
- Hodžić, A. 1991. Etnocentrizam društvenih grupa, u M. Lazić, ur. *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, Zagreb: IDIS
- Kuzmanović, B. 1994. Socijalna distanca prema pojedinim nacijama, u M. Lazić, ur. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Kuzmanović, B. 1994a. Autoritarnost, u M. Lazić, ur. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Kuzmanović, B. 1995. Autoritarnost kao socijalno psihološka karakteristika, u Z. Golubović, ur. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić
- Kuzmanović, B. 1995a. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja* 7, Beograd: Institut za psihologiju
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb: Naprijed
- Lazić, M. ur. 1991. *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, Zagreb: IDIS
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. 1994a. Društveni činioci raspada Jugoslavije, Beograd: Sociološki pregled, Vol. XXVIII, No.2
- Lazić, M. ur. 1994. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M., Cvejić, S. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije, u A. Milić, prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma, Beograd: ISI FF

- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M i S. Cvejić. 2005a. Class and Values in post-socialist transformation in Serbia, IJS, Vol 37, No 3
- Lazić, M. 2011. Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji, Beograd: Službeni glasnik
- Mimica, A. 1983. *Ogled o srednjoj klasi*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
- Mrkšić, D. 1987. *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
- Pantić, D. 1977. Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u M. Popović, ur. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: IDN
- Pantić, D. 1981. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: Izdavački centar SSO Srbije
- Pantić, D. 1990. Karakteristike moderne ličnosti i psihološka struktura modernizma kao vrednosne orijentacije, *Psihologija*, 1990, 3-4, 5-25, Beograd.
- Pešić, V.1977. Društvena slojevitost i stil života, u M. Popović, ur. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: IDN
- Popović, M. ur.1977. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: IDN
- Rot, N. i Havelka N.1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju
- Vasović, M. 1998. Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u S. Samardžić, et al, ur. *Lavirinti krize*, Beograd: Institut za Evropske studije